

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ ПРИРОДИ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

Висвітлено передумови заснування, напрямки наукової діяльності, форми і методи просвітницької роботи Київського товариства дослідників природи в Університеті Св. Володимира.

Ключові слова: наукове товариство, Університет Св. Володимира, товариство природодослідників, краєзнавство.

Перші наукові товариства почали виникати в західноєвропейських університетах у другій половині XVII ст. Об'єднуючи у своїх лавах "вузьких" фахівців з якогось певного наукового напрямку, товариства сприяли розвитку окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширювали наукові знання серед населення, прагнули взаємного спілкування.

В Україні процес заснування мережі наукових товариств припав на XIX ст. Розвитку науки в цей період сприяли суттєві зміни в економіці країни та позитивні зрушення в освіті. Основними осередками наукових досліджень у підросійській Україні були університети в Харкові, Києві та Одесі, де зібралась наукова еліта країни. Об'єднання найкращих її представників у товариства вплинуло на стрімкий прогрес вітчизняної науки та культури. Низка наукових товариств з'являється в цей час у Київському Університеті Св. Володимира.

Університетський статут 1863 р. в розділі "Про способи розвитку наукової діяльності університетів" був доповнений пунктом, що сприяв організації наукових товариств, підвищував їх наукову значущість і престиж, надавав їм юридичної визначеності.

Важливу роль у становленні природничих наукових товариств відіграв Перший Всеросійський з'їзд природознавців (1868 р.), який вніс пропозицію щодо заснування при кожному університеті Російської імперії товариства природодослідників.

Державна рада, намагаючись підтримати наукові структури, виділяла університетським товариствам щорічну казенну дотацію в сумі 2500 крб. У Київському університеті таку допомогу з 10 діючих наукових товариств отримували лише 3 (дослідників природи, фізико-математичне та Нестора-Літописця), інші товариства утримувались за власний кошт.

Реалізуючи ініціативу Першого Всеросійського з'їзду природознавців, 28 лютого 1869 р. в Університеті Св. Володимира всесвітньо відомі вчені (зоолог К.Ф.Кесслер, біолог О.О.Ковалевський та хімік-органік П.П.Алексєєв) заснували Київське товариство дослідників природи (далі – КТДП).

Метою товариства було дослідження органічної та неорганічної природи (здебільшого у територіальних межах Київського навчального округу)¹, сприяння розвитку природничих наук, розповсюдження природничо-історичних знань по всій Російській імперії². Для реалізації цих завдань планувалося спорядження краєзнавчих експедицій та екскурсій для проведення наукових досліджень і збір природничо-історичних предметів.

Діяльність і структура товариства регламентувалась Статутом, офіційно затвердженим Міністром народної освіти 8 липня 1872 р.³ Щорічно товариство проводило свою роботу шляхом здійснення експедицій територією Київського навчального округу. Результати роботи науково-пошукових експедицій висвітлювалися в публікаціях і публічних лекціях членів товариства. Згідно Статуту, КТДП мало проводити щонайменше шість спільних засідань, подавати річний звіт ректору університету для включення його положень до річного звіту університету, який виголошувався ректором перед Радою університету⁴.

Першим головою товариства був відомий ботанік і натураліст, фахівець у галузі анатомії та фізіології рослин – професор І.Г.Борщов, який з 1870 р. працював на посаді ординарного

професора Університету Св. Володимира. Працюючи в рамках товариства, І.Г.Борщов головним чином зосереджувався на наукових дослідженнях у царині анатомії та фізіології рослин, описах флори і ботанічної географії Арало-Каспійського краю, вивченні грибів і водоростей Петербурзької, Київської, Чернігівської та ін. губерній. Крім того, І.Г.Борщов, вивчаючи будову колоїдів тіла рослин і тварин, довів, що колоїдні частинки є великими і складними молекулами особливої кристалічної структури. Вчений уперше встановив зв'язок поміж швидкістю дифузії та розміром часток.

Серед найбільш знакових постатей, які в різний час очолювали товариство, були професори Університету Св. Володимира – К.М.Феофілактів (1877–1878), М.В.Бобрєцький (1898–1903), М.І.Андрусів (1904–1912), С.Г.Навашин (1913–1915). Поряд з ними до складу Товариства дослідників природи входили всесвітньо відомі вчені: П.П.Алексєєв, П.Я.Армашевський, В.О.Беєв, С.М.Богданов, М.А.Бунге, Л.П.Долинський, А.В.Думанський, К.М.Жук, В.В.Ігнатівич-Завілейський, В.О.Ізбеков, В.О.Караваєв, О.О.Коротнєв, Л.І.Куцевол-Артемівський, В.І.Липський, Л.Л.Лунд, Н.В.Молчановський, В.О.Плотніков, А.Л.Рава, С.М.Реформатський, О.С.Рогович, Г.О.Ройкевич, В.К.Совинський, О.В.Сперанський, М.О.Тананаєв, В.Ю.Тарасенко, П.А.Тутковський, В.І.Фабрициус, І.Ф.Шмальгаузен, В.П.Яворський та інші⁵.

У 1883 р. товариство налічувало 100 членів, серед яких 10 почесних, 83 дійсних і 7 членів-співробітників⁶. Кількість членів товариства неупинно зростала. Так, у 1892 р. до складу товариства входило вже 164 члени, серед яких 13 почесних, 143 дійсних і 8 членів-співробітників⁷. Станом на 1 січня 1905 р. товариство мало вже 249 членів, з них 26 почесних, 213 дійсних та 10 членів-співробітників⁸. Свідченням зростаючої популярності товариства, окрім наведених вище статистичних даних, став також і той факт, що до його лав виявляли бажання повним складом вступати окремі повітові й, навіть, губерніяльні земські збори.

Щороку товариство проводило від 6 до 11 робочих засідань, на яких члени товариства проголошували наукові доповіді та повідомлення, обговорювали організаційні питання, звітували про наукові відрядження, експедиції та іншу роботу. Тематика наукових доповідей торкалась широкого кола проблем природничих наук. Скликалися також урочисті засідання, які проводилися з нагоди вшанування пам'яті визначних вчених, знаменних дат тощо. Зібрання товариства завжди проходили в стінах Університету.

Фінансування товариства здійснювалося з декількох джерел – державної казни (щорічні дотації в сумі 2500 рублів), членських внесків (5 рублів з кожного нового та 3 рублі з кожного вже діючого члена товариства), виручки від продажу наукових праць Товариства, грошових пожертв меценатів⁹. Протягом року КТДП в середньому витратило 3165 рублів, які йшли на наукові дослідження, організацію експедицій, засідань, видання друкованих праць, канцелярські витрати, платню бібліотекарю та інші поточні потреби товариства¹⁰.

Кошти витрачалися на організацію та проведення наукових відряджень, спорядження наукових експедицій і екскурсій не лише територією Київського навчального округу, але й всієї Російської імперії. Так, геологічними дослідженнями в Полтавській, Херсонській і Київській губернії займалися К.М.Феофілактів, П.Я.Армашевський і А.Д.Карицький. Дослідженнями з ботаніки в Подільській, Чернігівській, Полтавській і Волинській губерніях були зайняті І.Ф.Шмальгаузен і В.В.Монтрцих; зоологічні дослідження в Криму проводив В.К.Совинський. Ботанік В.І.Липський брав участь в численних наукових експедиціях Поділлям, Бессарабією, Кримом, Кавказом та Середньою Азією¹¹. В середньому, на т. зв. наукові екскурсії Товариство видавало своїм членам грошові субсидії у розмірі 1000 рублів¹².

В результаті краєзнавчих експедицій члени Київського товариства дослідників природи створили перші геологічні карти Києва і Київської губернії, провели дослідження різноманітних компонентів природи території Київського навчального округу, інших регіонів України, зокрема Чорного й Азовського морів.

За можливості, товариство надавало грошову допомогу окремим своїм членам, а також виділяло кошти деяким установам для проведення наукових досліджень. Так, А.В.Равве отримав допомогу для проведення фізіологічних дослідів; а Київське відділення Імператорського технічного товариства – допомогу для упорядкування та відправки у 1882 р. на Московську виставку колекції гірських порід Південно-Західного краю¹³.

Палеонтологічним дослідженням у Волинській і Подільській губерніях присвятив себе член товариства П.Н.Кузнецький. Зібраний ним під час наукової екскурсії матеріал третинних

відкладень цієї місцевості ретельно вивчався і поповнив колекції геологічного кабінету Університету Св. Володимира¹⁴.

У 1883 р. почесним членом Київського товариства дослідників природи обирають П.А.Тутковського. З власної ініціативи у 1884 р. він упорядковує каталоги бібліотеки товариства та стає в подальшому її хранителем. За дорученням товариства П.А.Тутковський протягом 1884–1902 рр. проводив геологічні дослідження губерній Правобережної України. Наукові інтереси П.А.Тутковського в період його діяльності в Київському товаристві дослідників природи торкалися кристалографічних та мінералогічних досліджень, згодом розгорнулися в галузі регіональної геології, стратиграфії та петрографії. У 1917 р. П.А.Тутковський створив при Київському університеті Географічний інститут, який діяв декілька років. Науковий доробок вченого в цей період був одним із найбільш плідних у його науковій біографії. Поряд з цим учений захоплювався вивченням викопної мікрофауни і вперше в Росії опублікував 20 оригінальних праць з цього питання. Водночас він вивчав підземні води України і 1895 року подав свій проект водопостачання Києва. Саме завдяки П.А.Тутковському Київ став одним з перших європейських міст, яке забезпечило себе артезіанською водою.

Питаннями флористики, систематики рослин і зоології протягом 1887–1894 рр. на посаді помічника головного садівника Ботанічного саду Університету Св. Володимира займався відомий український і польський ботанік Й.К.Пачоський¹⁵. У 1887 році його було обрано членом Київського товариства дослідників природи. Молодий учений подарував товариству гербарій, що складався з 2000 зразків рослин місцевої флори. Нині цей скарб зберігається в Інституті ботаніки ім. М.Г.Холодного НАН України. Саме в стінах Київського університету, під керівництвом І.Ф.Шмальгаузена сформувались наукові позиції Й.К.Пачоського. Згодом учений проводив широкі наукові дослідження локальної рослинності заповідника в Біловезькій пущі.

Один із найпотужніших за науковим потенціалом в Російській імперії Університет Св. Володимира мав тісні зв'язки з біологічними станціями на Чорному (м. Севастополь) і Середземному (м. Віллафранк) морях. Геологічні експедиції з вивчення неогенових відкладів та історії Понто-Каспійського басейну до Румунії, Криму, Абхазії, на Мангшлак щоліта здійснював професор М.І.Андрусов. Київський період (1904–1912 рр.) його праці був найбільш продуктивним у науковій і викладацькій діяльності. Очоливши Київське товариство дослідників природи та посівши кафедру геології (1905 р.), вчений саме тут створює знамениту Андрусівську школу геологів до якої належали здібні молоді вчені: М.В.Баярунас, В.В.Мокринський, Б.Л.Лічков, С.А.Гатуєв, А.Д.Нацький, А.С.Савченко, А.В.Красовський, В.П.Смирнов, М.А.Усов та ін.

Головним об'єктом уваги М.І.Андрусова в Київський період стало створення детальної стратиграфії неогену півдня Росії на палеонтологічній основі. Широке визнання отримав андрусовський стратиграфічний метод, який базувався на детальних палеографічних реконструкціях, створених із застосуванням екологічного аналізу.

З 1902 р. справами Київського товариства дослідників природи почав серйозно займатися С.Г.Навашин директор Ботанічного саду Університету Св. Володимира (1894–1914 рр.). Протягом 1902–1908 рр. він займався будівництвом шкіл у Святошині та організацією природничих екскурсій для дорослих і дітей. З метою залучення до наукової роботи учнів середніх навчальних закладів С.Г.Навашиним був створений Музей Ботанічного саду, складений графік екскурсій, розроблені дослідницькі програми для школярів.

У 1908 р. С.Г.Навашин був обраний членом Київського товариства дослідників природи, а протягом 1913–1915 рр. очолював товариство¹⁶.

На засіданнях товариства вчений неодноразово робив доповіді від імені студентів, що було свідченням того, що вчений під час своїх досліджень активно співпрацював зі студентами Київського університету, залучаючи молодь до наукової роботи¹⁷. Інколи С.Г.Навашин доповідав про наукові здобутки інших видатних учених, зокрема, він виголошував повідомлення про відкриття Ч.Дарвіна, Е.Ф.Руссова, В.І.Бєляєва. Загалом на засіданнях товариства вчений прочитав 25 доповідей і повідомлень, значна частина яких була присвячена проблемам цитології та ембріології рослин.

Світові відкриття С.Г.Навашина в галузі цитоембріології а, в першу чергу, – подвійне запліднення у покритонасінних рослин, принесли всесвітню славу Київському університету. Саме в Університеті Св. Володимира вчений зробив два з трьох своїх відомих наукових

відкриттів, що прославили на весь світ його ім'я та вітчизняну ботанічну науку. У середовищі Київського товариства дослідників природи почала формуватися "навашинська" наукова школа, представники якої в майбутньому визначали розвиток ботанічної науки.

Результати наукових досліджень члени Київського товариства дослідників природи оприлюднювали на сторінках друкованого органу – періодичного видання "Записки Киевского Общества Естествоиспытателей" (1870–1917); "Записки Київського товариства природознавців" (1926–1928) та на сторінках інших видань. Щорічно виходило по 2 або 4 випуски, накладом 450–470 примірників, в яких було надруковано багато цінних наукових праць¹⁸.

Величезне значення для історії науки мало видання бібліографічного покажчика російської літератури з природничих наук (математики, медицини, ветеринарії)¹⁹. Товариство видало 28 томів. Це єдині на той час зведення російської літератури з природознавства. Починаючи з VII тома з покажчика була виключена медична література і залишились тільки математика і природничі науки. У виданні перших семи томів брав участь В.П.Єрмаков. Наступні томи були складені В.К.Совінським.

У зв'язку з матеріальними труднощами у 1893 р. видання покажчика було тимчасово припинено, але згодом у 1900 р. відновилося і продовжувалось до 1910 р. У цей період на видання "Указателя русской литературы по математике и естественным наукам, чистым и прикладным" держава виділяла товариству щорічно 2000 рублів²⁰. Повнота та цінність наукового матеріалу цього покажчика літератури не втрачає свого значення і сьогодні.

Товариство мало свою бібліотеку та наукові колекції. Постійно бібліотечні фонди товариства поповнювались новими книгами та періодичними виданнями вітчизняного та іноземного походження. Товариство здійснювало обмін своїх друкованих наукових праць на інші російські та іноземні видання. Таким чином у 1891 р. воно вступило в обмін з 7 російськими і 12 іноземними товариствами. Згодом обмінювалось з 252 російськими і 283 іноземними товариствами. В цей час бібліотека товариства налічувала 2696 найменувань наукової літератури²¹.

Одним з напрямів роботи Київського товариства дослідників природи була науково-просвітницька робота. Серед широких верств населення члени товариства популяризували науково-природничі знання. З 1870 р. товариство розпочало систематичне читання публічних лекцій з природознавства, алгебри і геометрії, повний курс яких був розрахований на два роки. Постійна аудиторія слухачів зазвичай складала 250 осіб. Публічні лекції були платні й благодійні. Найактивніші лектори винагороджувалися преміями²².

В процесі поглиблення наукової діяльності від Київського товариства дослідників природи відгалужувались спеціальні відділи. Так, у 1890 р. зі складу товариства відокремилась математична секція, яка була реорганізована в Київське фізико-математичне товариство; у 1907 р. – хімічний гурток, на основі якого у 1910 р. було засноване Київське фізико-хімічне товариство.

Київське Товариство дослідників природи відіграло велику роль у розвитку і пропаганді природничих наук в Україні. Переїнявши досвід краєзнавчого дослідження України від Комісії для опису Київського навчального округу, воно заклало підґрунтя для заснування у 1873 р. в Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

¹ До складу Київського навчального округу входили Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії.

² Краткий отчет о деятельности Киевского общества естествоиспытателей за 1870 год // Записки Киевского Общества Естествоиспытателей. – К., 1871. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 287.

³ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–4зв.: Устав Киевского Общества Естествоиспытателей. – К., 1872. – 8 арк.

⁴ Там само. – Арк. 1–4зв.

⁵ ДАК. – Ф. 318 – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3–6.

⁶ Там само. – Ф. 16. – Оп. 321. – Спр. 180. – Арк. 245.

⁷ Там само. – Оп. 331. – Спр. 73. – Арк. 6зв.

⁸ Там само. – Оп. 474. – Спр. 99. – Арк. 2.

⁹ Устав Киевского Общества Естествоиспытателей. – К., 1872. – С. 8.

- ¹⁰ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 331. – Спр. 73. – Арк. 7–7зв.
- ¹¹ Там само. – Оп. 332. – Спр. 87. – Арк. 1.
- ¹² Там само. – Оп. 474. – Спр. 99. – Арк. 2.
- ¹³ Там само. – Оп. 321. – Спр. 180. – Арк. 245.
- ¹⁴ Там само. – Оп. 331. – Спр. 73. – Арк. 2.
- ¹⁵ Записки Киевского Общества Естествоиспытателей. – К., 1888. – Т. IX. – Вып. 1, 2. – С. 128–130.
- ¹⁶ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4802: Послужной список заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св. Владимира Сергея Гаврииловича Навашина, 1930 г., 20 арк.
- ¹⁷ Кикоть С.М. Діяльність С.Г.Навашина у Київському товаристві дослідників природи // Часопис української історії. – К., 2009. – Вип. 14. – С. 133–138.
- ¹⁸ Записки Киевского общества естествоиспытателей. – Т. 1–27. – К., 1870–1917; Записки Київського товариства природознавців. – К., Вип. 1–3. – К., 1926 – С. 28.
- ¹⁹ Указатель русской литературы по математике, чистым и прикладным естественным наукам, ветеринарии, медицине. – Т. 1–28. – К., 1872–1894.
- ²⁰ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 343. – Спр. 181. – Арк. 1–3.
- ²¹ Там само. – Оп. 331. – Спр. 73. – Арк. 6.
- ²² Там само. – Ф. 318. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 1зв.

Освещена история создания, направления научной деятельности, формы и методы просветительской работы Киевского Общества Естествоиспытателей в Университете Св. Владимира.

Ключевые слова: научное общество, Университет Св. Владимира, общество естествоиспытателей, краеведение.

Article deals with the history of creation, research directions, forms and methods of education in Kyiv Naturalists Society of the University of St. Volodymyr.

Keywords: Scientific Society, University of St. Volodymyr, the Society of Naturalists, local history.